

התנוין בהתפתחותו למלה נפרדת בטכסטים ערביים-יהודיים

מאת ד. צ. בנעט

לפני יותר ממש שנים פרסם הפרופיסור ש. אספ¹) בכתב-העת הזה קטע גניזה בעל עניין רב, כתוב בלשון ערבית, תחת הכותרת: על ראשית התיישובותם של היהודים בירושלים אחרי הכיבוש הערבי. תרגומו של קטע זה נעשה בידי האמונות של ד"ר א. שטראוס; אך בהתאם לכלל על פי שנים עדים יקום דבר ניתן לכותב השורות האלה לתת אי-אלה תרומות קטנות לביאור הנוסח ותרגומו. בין אלה היתה ההצעה להבין בשני מקומות של הקטע את המלה אן כבאה במקום התנוין בערבית הקלאסית. על הצעתי זו, כמו על כמה פרטים אחרים בתרגום ובהערות, השיג מר ש. ייבין²) אף-על-פי שלא נראו בעיני דברי המערער הנכבד בנדון זה, לא נמהרתי להשיב, כי אם שמרתי את הדבר ואספתי במשך השנים קצת חומר נוסף להבהרת התופעה הנ"ל; ושמח אני לפרוע את החוב הישן לידיעות בתוך דפים מוקדשים לידיד יקר.

הטכסט הנדון הוא קטע מתוך חיבור ספרותי לא כל ספק; אף-על-פי-כן אין לשונו ובעיקר כתיבו³) מתאימים ללשון ולכתיב הערביים הספרותיים באותה המידה שאנו רגילים בה כמעט⁴) בכל הספרות הערבית-יהודית הקדומה; במכתבים ובמסמכים פרטיים אחרים שכחים כמובן לשון וכתב עממיים לא פחות מכאן. היתה איפוא ספרות יהודית בלבד ערבי עממי כבר בימי-הביניים המוקדמים; ואולי אין זה מקרה שבלבד זה מתגלה לעינינו טכסט השייך למקצוע מוזנח ביותר בספרותנו הקדומה: ההיסטוריה. שני המקומות בקטע אשר עליהם המחלוקת הם: א) ע"א, שו' 1—2: פחצר כול מוסלם אן פי אלבלד ופי אלדסתאק (מתורגם: ויבוא כל מוסלם שבעיר ובישובי השדה); ב) ע"ב, שו' 19: אלי אגיאל אן כתירה (לדורות רבים). נניח במקום זה את כל השאלות הנוגעות לקריאת האותיות ולתרגום⁵) וננתנו בבצורת הקשורות במלית אן בלבד.

למשען השערתי כי אן במקומות אלה הוא התנוין ציינתי שבעה מקומות

(1) ר' ידיעות ז' (ת"ש), ע' 22—29.

(2) ר' שם, ע' 85—89.

(3) הכתיב המלא מרובה על החסר, אבל אין שיטה קבועה: כול, מוסלם, אלקודס, עומר, יוערף (מסופק), קובה, יאמור, סילואן; כל וגם כל, תום וגם תום; אלעלמא, יבנא, יערפוהם (בניין II או IV), קרב; גם הטופית הם בלי וי' (בסוף ע"ב, שו' 13 יש ספק). ת במקום ה': טאיפת אליהוד; אבל עדה אלקום. ללשון הקטע: אלצכרה אלדי הי (א 9); אתכלמו (א 19); תחבו תסכנו (ב 11); תום אן אנתקל (ב 16), לעומת תום אנה קאל ב 10). מן טבריה וחולאה (במק' חולאה, ב 16) ועוד.

(4) אפילו ספר רב סטיות דקדוקיות כמקור הערבי של חיבור יפה מהישיבה לר' נסים בן יעקב (בהתחלת המאה ה"א) נראה שהוא נוטה לצד הערבית הקלאסית בכיוונו הסגנוני; הכתיב איננו מלא. ר' הוצאת J. Obermann, ניו-הבן, 1933; קרית ספר י"א, ע' 353—354.

(5) מקומו אני לרונן בהן ובחלק מהערותיו האחרות של מר ייבין בהודמנות אחרות.

בכריסטומתיה הערבית-יהודית של הירשפלד⁶, שבהם מצוייה המלה בשימוש דומה. על סמך החומר הזה טוען מר ייבין שתי טענות: א' בדוגמאות שבכריסטומתיה משמשת תיבת אן סימן לתנוין ביחסת הפעול, ואילו במקום הראשון של הטכסט החדש: — הרי התנוין... צריך היה להיות ו. שכן מוסלם הוא הנושא ובא ביחסת הישר; ב' בכריסטומתיה: התנוין הנפרד הוא תמיד אחרי ה או תי"ו של רבות... או אחר אל"ף סופית... ואילו כאן הוא בא אחר קונסוננטים רגילים.

שתי הטענות האלה נותנות מקום לאי-אלה ערעורים אף כשהן לעצמן, אך מן המותר להיכנס בהם כאן. כוונת השורות הבאות היא: א' להבהיר את תחומי השימוש של אותה אן על סמך החומר שאספתי במשך שנים אחדות בלי חיפוש שיטתי (ועל כן איני מסופק שאפשר להוסיף עליו הרבה); ב' תרומה להסברת התופעה המוזרה שלפנינו.

כבר עסקו חכמים בתופעה זו, אבל על יסוד חומר מצומצם מדי ובלי בירור מספיק של הבעייה. בביקרתו על הכריסטומתיה של הירשפלד העיר ו. בכרד⁷ שיש לחבר אן במקומות הנדונים עם המלה הקודמת כגון לענאת אן=la'anātan. הירשפלד משיב⁸ כי אן מצוייה תמיד בצורת תיבה מיוחדת בכתב-היד וכי אין זה an דווקא אלא תנוין, שנשמר בערבית עממית, עם תנועה בלתי-קבועה לכל היחסות. גולדציהר מקדיש הערה מאלפת לאותיות ו או אן הבאות בכתב-יד ערביים-יהודיים בסוף המלים לציון התנוין⁹, והוא מזכיר בהזדמנות זו את הטכסט הנ"ל של הירשפלד וגם (מתוך ציון מראה-מקום גרידא) את הוויכוח בין בכר והירשפלד; אבל אינו מציין כלל שכאן יש לנו עניין במלה נפרדת.

בעוד שהחכמים הנ"ל, אשר הכירו רק מקרים של אן לפני תואר, לא פקפקו כלל כי אותיות אלה מסמנות את התנוין, הרי וורל, במבוא לאוסף החשוב של קטעי גניזה שהוציאו לאור עם ר. גוטס הייל¹⁰, אינו מזכיר את האפשרות הזאת כל עיקר, ורואה אן זו כמלת החיבור הידועה אן¹¹. כך הבין אותה לפני-כן גם ד. ש. מרגוליות¹¹, שמצאה במקומות אחדים בכתב-יד של ספרי יפת בן עלי הקראי, תמיד לפני משפט זיקה בלתי-מידע.

בכל אחת משתי ההסברות האלה יש קושי רב. אמת שבששון הספרותית מקביל שם-עצם בתנוין לשמות הנדונים שאחריהם בא אן; אבל מדוע הוסיפו הכותבים אל"ף לפני התנוין? ומה ראו לכתוב תנוין כמלה נפרדת? מאידך גיסא, אם אן שלנו היא אן, כיצד קיבלה מלת-חיבור זו בערבית-יהודית דווקא תפקיד רחוק כל-כך משימושה הרגיל בין בלשון הקראית בין בעממית? וורל מעיר שבמשפט זיקה בלתי-מידע משמשת

6 H. Hirschfeld, *Arabic Chrestomathy in Hebrew Characters* in London, 1892, ר' 6

לדאבני נפלה טעות באחד ממספרי השורות שהוכרת: במקום 22, 18 צ"ל 23, 18; דווקא המקום שנעלם מעיני מר ייבין מחמת טעות זו — סותר אחת מטענותיו.

7 ר' 156 (1892), p. XXV. REJ

8 ר' שם, ע' 261.

9 ר' 21, S. 21, *Kitāb ma'āni an-nafs*, Berlin, 1907.

10 R. Gottheil and H. Worrell, *Fragments from the Cairo Geniza* in ר' 10

the Freer Collection, New-York, 1927, p. XXI הספר יוזכר להלן בראשי תיבות: ג-ו.

11 D. S. Margoliouth, *A Commentary on the Book of Daniel by Jepheth* in ר' 11

ibn Ali the Karaite, Oxford, 1889, p. 89.

אן זו כמו ש- בעברית. אבל, אפילו נניח כי השפעה כזאת תיתכן מצד הלשון העברית, שלא היו מדברים בה, הרי עדיין יש לשאול: מדוע השתמשו במלית אן דווקא, ולא הרחיבו את השימוש של כינוי הזיקה הרגיל *الذي*, כפי שעשו דיאלקטים ערביים שונים לפני משפטים מן המין הנ"ל? ואיך אפשר לבאר אן לפני תואר? החומר הניתן להלן יסייע לברור הבעיה. טבעי הדבר שברובו המכריע (בכלל זה כל המכתבים) הוא בא מטכסטים כתובים בלשון וכתוב לא-קלאסיים. מקרים בודדים, הנמצאים בטכסטים שלשונם ספרותית, לפחות לפי הסגנון והכתיב, אפשר שיש לזקפם על חשבון המעתיקים; רק הטכסט מס' XVI הוא בוודאי אוטוגראף. מבחינה גיאוגרפית מיוצגות רוב ארצות המזרח הדובר ערבית (מצרים, בבל, סוריה, ובייחוד ארץ-ישראל) וגם—בשיעור בולט מאוד—צפון אפריקה המערבית. זמן הכתיבה אינו ידוע כל צרכו ברוב המקרים. אם לדוגמאות מכתבי יפת בן עלי אחראי המחבר עצמו¹², תהיה בידנו הוכחה לשימוש זה של אן עדיין במאה ה' לספה"נ התעודות העתיקות ביותר שאפשר לקבוע את זמןן ללא ספק, הן ממחציתה הראשונה של המאה ה"א (מס' I, II, XV). מכאן ואילך נראה שהשימוש היה רווח בכל הדורות, ואף במאה ה' לא נעלם עדיין לחלוטין (מס' XXIII).

אשר לתחומי החומר, השתדלתי לרשום כל מיני אן הבאים אחרי שם-עצם בלתי-מידוע בצירוף אשר לא יתכן בערבית הקלאסית או שאינו שכיח בה. חילקתי את הדוגמאות לפי קטיגוריות דקדוקיות בולטות. בשני הסוגים הראשונים, שאך הם לבדם עניין לטענות מר ייבין, עשיתי חלוקת משנה לפי היחסות אשר אותו שם-עצם צריך היה לקבל בערבית צחה. אין הכוונה לייחס לכותבי הטכסטים הבחנה בין היחסות. כדי להימנע מחזרות, צוינו המקורות בתוך החומר במספרים רומאים והוקדמה רשימתם. הספרות הרגילה מציינת את מספר העמוד, הקטנות — את מספר השורה. מספרי דפים בעברית מציינים את העמוד הראשון של הדף, אם לא נוסף בפירוש: ע"ב. נקודות דיאקריטיות שאינן במקור הוחסרו גם כאן.

המקורות

א' מכתבים ותעודות.

- I. מכתב מרמלה (ארץ-ישראל) כנראה זמן קצר לאחר ד"א תשצ"ד = 1034 (ר' דברי המו"ל); הו"ל ש. אסף, ידיעות ח' (תש"א), עמ' 64—65.
- II. מכתב מירושלים: נכתב ע"י יהודי שעלה מאפריקא באמצע המאה ה"א (ס' הישוב ב', ע' 29); הו"ל ב. שפירא, REJ LVI (1908), pp. 237-238.
- III. תקנות בית-הכנסת של דמוה (מצרים); הו"ל ש. אסף, מלילה, קובץ I, מנצסטר, 1944, ע' 23—24.
- IV. מכתב מטבריה, לדעת המו"ל מהמאה ה"א או ה"ב; הו"ל י. ברסלבסקי, ידיעות י' (ת"ש), ע' 81—82.
- V. מכתב שלא נתפרסם עדיין, כנראה מבבל מהמאה ה"ג, כ"י קמברג' T-S. 10, J. 2914.
- VI. מכתב מירושלים, שומנו אינו ידוע; הו"ל א. ילין, קרית-ספר א' (תרפ"ד), ע' 56—59.

- VII. מכתב מאלכסנדריה; הו"ל ג(וטהייל)—ו(ורל) (ר' הערה 10), ע' 18—22 (שם מס' III). הכותב אולי מערבי (ר' 22¹¹: ואמא אנא נערף).
- VIII. מכתב בעניין עסקים בלי ציון מקום וזמן; ג—ו, ע' 24 (מס' VI).
- IX. 'מכתב ארוך, כנראה ממצרים לעדן; ג—ו, ע' 44—56 (מס' IX).
- X. מכתב מסחרי ג—ו, ע' 62—64 (מס' XII). גם הוא אולי כתוב בידי יהודי מערבי (ר' שו' 6—7: ובקית נעתגב¹¹).
- XI. מכתב מסחרי מבוזר (מצרים); ג—ו, ע' 96—98 (מס' XXII). אף אותו כתב, לפי הנראה, איש שמוצאו מהמערב (ר' שו' 10—11: נחב 14 יבקא פי גמלתי).
- XII. סוף מכתב של אדם, שלמד במצרים והיגר לדמשק, אל מורהו; ג—ו, ע' 130—132 (מס' XXVIII).
- XIII. קטע התחלת מכתב של כותב מס' XII, כנראה התחלת אותו המכתב עצמו ג—ו, ע' 138—140 (מס' XXX).

ב' מקומות מחיבורים בלשון קרובה לערבית הקלאסית

- XIV. מקומות משלושה ספרים של יפת בן עלי¹⁵ (סוף המאה ה') שמביא אותם ש. ד. מרגוליות¹⁶ על-פי כתב-יד בודדים.
- XV. מקום בספר השותפות לר' שמואל בן חפני (סוף המאה ה'), נדפס ע"י ב. מ. ליון בגנוי קדם ר', ע' 46, על-פי כתב-יד המכיל גם את מבוא התלמוד לרשב"ח ותאריך כתיבתו י' מרחשון ד' תשצ"ו (1035)¹⁷.
- XVI. מקום בתכנית לחיבור פירוש לסידור רב סעדיה, מאת ר' יוסף ראש הסדר (במחציתה השנייה של המאה ה"ב), אוטוגראף; הו"ל ש. אסף, קרית ספר י"ח (תשא), ע' 62—64.
- XVII. מקום בחיבור דקדוקי עתיק שהדפיסו י. מאן, *The Jews in Egypt II*, ע' 44. הכתיב מלא בחלקו. קוצר הקטע המודפס אינו מרשה לדון על טיב לשונו.

ג' חיבורים ושירים בלשון עממית

- XVIII. עשרת הדברות באלערי לרבינו סעדיה גאון זצ"ל, בחוך קרוב"ץ, ליוורנו תרי"ב¹⁸, כ"ד, ע"ב—ל"ב. טכסט זה, הנפוץ מאוד, והמודפס הרבה פעמים בנוסחאות שונות, אינו לרב סעדיה¹⁹, אבל על-כל-פנים בן כמה מאות שנים. הדיאלקט מערבי, מעורב באלמנטים ספרותיים רבים. מנוקד ניקוד שלם. וכן רוב הדפוסים על-פי מבטאים שונים.
- XIX. קינה על חנה, אם שבעת הבנים בימי החשמונאים, הו"ל הירשפלד, *JQR VI*, pp. 124—131, (1894). בדיאלקט מערבי. גם שיר זה נפוץ בצורות שונות.
- XIXA. שיר בשבח ספר האגרון של הקראי דוד בן אברהם אלפאסי, מאת

(13) כן יש לקרוא ולא נעתגב. הנקודה על העי"ן היא אולי סימן שצ"ל נעתגב.

(14) המו"ל קרא נחת.

(15) מקום נוסף רשמו ש. סקוז בהערה לטכסט הנזכר להלן בס' XIXA, מתוך פירוש יפת על נחום א', ג': יחל עלי אלרשעים זמאן אן טויל.

(16) ראה הערה 11. (17) ר' אסף, ספר הישוב ב', ע' 36, סי' 10.

(18) הוצאה זו נותנת את הנוסח בהעתקה נאמנה בדרך-כלל מן ההדפסה הראשונה, שבאה בספר חכמת מסכין, הנזכר בס' XXII, ס"ה, ע"א—ע"ג, ע"א. השתמשתי בדפוס הנ"ל, מפני שהיה לפני רק טופס בלתי שלם של ההוצאה הראשונה. הדפוסים האחרים שראיתי כבר משנים הרבה בנידון דידן.

(19) ר' H. Malter, *Saadia Gaon*, Philadelphia, 1921, pp. 406—408; ושם הפרטים

מעתיק כתב־יד B של מלון זה, יוסף אבן אברהם נואס, שכתב כנראה בדמשק במאה ה־ט"ו לספח"נ. ר' The Hebrew-Arabic Dictionary... of David ben Abraham al-Fāsi, ed. by Solomon L. Skoss, I, New-Haven, 1936, p. CXXVII.
XX. פרק ממדרש ערבי על ס' ויקרא, הו"ל הירשפלד (ר' הערה 6). טכסט צעיר למדי, בדיאלקט סורי.

XXI. קצת יוסף הצדיק, בגדאד, חרנ"ב. בדיאלקט עראקי. הסיפור נדפס פעמים אחדות.
XXII. שיר לר' נהוראי בן סעדיה אזורבי, מחבר (מקבץ) ס' חכמת מסכן (קרוֹב"ץ). ליוורנו, תקל"ב. בדיאלקט יהודי אלגיר, לפי הנראה.
XXIII. פראיץ אלקלוב (תרגום חדש של חובות הלכות מעברית לערבית בדיאלקט מגרבי על־ידי יששכר חי נ' אליהו שתרוך), חלק א', ג'רבה, תרע"ט.

א' אן לפני תואר

- (a) אחרי שם ביחסת היסוד: (1) I, ע' 65; והוא אנסאן אן שדיד. (2) II, recto, 237; גאז בי אנסאן אן מגרבי (20) VII, ע' 18; אָאנה שהר אן עט"ם. (4) XI, ע' 96-2; ואנה בלד אן כתיר אלשגב ואלתעב. (5) XVII, ע' 44; וקד כאן מע האורי קום אן אוכר. (6) XIX, ע' 124; וכאן פיהום אן וולד (צ"ל פיהום וולד אן 21) סגיר. (7) XX, ע' 17; וכאן לָה ציאפָה אן עצימה.
- (b) אחרי שם ביחסת הקניין (22): (8) V, שו' 15; בין גמאעה אן כתיר. (9) IX, ע' 54; עדינא (= עדננא) תסעה אשהרא (23) אן אכרא. (10) X, ע' 64-44; והו יא מולאי פיה טול רוח אן עצים. (11) XVIII, דף כ"ה: 23-22; בכלאם אן מונבדע וצוות אן לא יתמנע וקוול אן מורתפע. (12) שם, כ"ה ע"ב; ברוק אן גדיד. (13) שם, כ"ו; במאל אן גזירי. (14) שם, שם; ברשם אן מרשום (אותו הצירוף נמצא עוד ח' פעמים). (15) שם, כ"ט, ע"ב; בעגאייב אן כתירא. (15a) שם, ל' 3-2; בחקאן תאבתא ופרץ אן מפרוץ. (16) XIX, ע' 129; בדמוע אן גזיר.
- (c) אחרי שם ביחסת הפעול: (17) V, שו' 48; אטלקו כלאם אן כתיר. (18) שם, שו' 21; אטלקו עליה חרמות אן כתיר. (19) IX, ע' 44; אנך קאסית... שדה אן עצימה. (20) שם, ע' 46; אללה תעאלי יגעלך (= יגעל לך) כלף אן באקי. (21) XVIII, דף כ"ט; לא תקטלו נפש אן בארייא (כיו"ב כ"ט, ע"ב; ל"א, ע"ב 14; ובטכסט אחר שם, נ"ה, ע"ב 19). (22) שם, כ"ט 49; ותהרקון דם אן בארייא. (23) שם, שם 25-24; ומן הלך נפש אן מומנא והרק דם אן בארייא (24). (23a) XIX, דף 127; ונבני לך קצר אן עאלי. (24) XX, ע' 15; ולענה לענאת אן כתירה. (25) שם, ע' 16; ואוועדה ועאדת (צ"ל ועדאת) אן כתירה. (26) שם, ע' 16; וצלא צלאוואת אן כתירה. (27) שם, ע' 17; פרח פרכת אן עצימה. (28) שם, ע' 17-18; בכיו... בכא אן עצים.

(20) בוודאי שייך לכאן גם II, ע' 238, verso; וקד גאז עלי הונא ופי אלרמלה וגעאן עט"ם (צ"ל וגע אן עט"ם), אלא שהמ"ל חיבר אן עם השם הקודם לו.

(21) בנוסח התימני שבספר, P. Heinrich, *Fragment eines Gebetbuches aus Jemen*, 1902, ע' 66, הנוסח הוא: וכאן פיהם ולד(ן) צגיר (הסוגרים חוספת המ"ל).
(22) לכאן שייך כנראה גם II, ע' 237 recto; פי מרכבאן (צ"ל מרכב אן) ואחד.
(23) נראה שהכותב התכוון ליחסת הפעול וכתב את סימנה (א) בסוף המלה מלבד המלית אן.
(24) נראה שיש להוסיף פה XIX, ע' 126, 129; ונעליך דרגתאן עאליא.

(29) שם, ע' 18²³: וצאר חכם אן עצים. XXI, 30, ג', ע"ב²¹: בכא בכא אן שדיד (כיו"ב שם ד' 25, 9, 5). (31) XXIII, שו'¹⁶⁻¹⁵: חתא יחס פי נפסהו עדאב אן ותיק.

ב' אן לפני משפט⁽²⁶⁾

א' אחרי שם ביחסת היסוד: IV, 32, ע' 82⁸: פמא בקי [להא] אחד אן תסתרנן אליה. V, 33, בשוליס: ואגריץ אן יכון אלמולא יברי נפסה מן אלמכשול כפי מכשול אן ענדך (די במכשול אשר תחת ירך). XVIII, 34, דף כ"ח²⁻¹: ופי סנאת (=סנה) אל כמסין היא... סנאת אן יעתק פיהא כל אמיר עבדה... (35) שם, 48-42¹²: והוא... יום אן תמית (נשלמה) פיה כלקית אדוניא. יום אן ירתחו (=ירתאחו) פיה אהל גיהנם מן עידאבהום. (36) שם, כ"ט, ע"ב⁸⁻⁷: והוא דנוב אן לא יגפור אלא (=אללה) ללאבד. XIX, 37, ע' 128²⁴: ולא להא קלב אן תצבר⁽²⁷⁾. XXII, 38, קכ"ד²⁴: כווף אן יכון מנך (=יראה מפניך) עזא ותהלילא. כווף אן יכון מן עבד דלא תכאדילא. (39) שם, קכ"ד, ע"ב¹⁰: נשד (?) אן לבסת אנתי מא פיה ערא לבדא (=ללאבד?).

ב' אחרי שם ביחסת הקניין: III, 40, ע' 24²¹: לא יתערץ אחד אלי פעל אן יסבב אשמועה. IX, 41, ע' 50²⁰: כל כיר אן יצל אליך. (42) שם, ע' 54¹⁰: ומן שדת אן גראת (=שדה גרת) עליך. XII, 43, ע' 130²⁻¹: ואכרך מעי לכל בית אן ארוח ליה (=אליה). XIV, 44, ע' 89⁸: אול עגנה אן תעגן. (45) שם, 9⁹: מן אי מוצע אן נדכל. (46) שם, שם: כל שי אן יאכדוה מנהם. (47) שם, 10¹⁰: פי גבל אן ישרף מני (=בצור ירום ממני, תהל' ס"א, ג'). XV, 48, ע' 46⁹⁻⁸: אלימין אלתי יסתחלף בהא אחד אלשריכין לכצם אן לה. XVI, 49, ע' 63¹⁵: ואחסן הלכות אן ראית הלכות רבינו יצחק אלפאסי. XVIII, 50, דף כ"ה²³⁻²²: בכלאם אן מונבדע וצוות אן לא יתמנע. (50a) שם, דף כ"ט-9⁹: כול וולד אן יוואגב לוואלדיה אל ברור ויעווג להום עיינין בלפגור יבלעוהום אנסור⁽²⁸⁾. (51) שם, דף ל'⁷⁻⁶: פי שהוות אן תסיבך (=תציבך?). (52) שם, ע"ב²⁵⁻²⁴: אוו נול קט הליכא עלא קוום אן לא יכון מן דנובהום. XXIII, 53, א', ע"ב¹⁶: נסוקך פי תריק (=טריק) אן תמשי (=מדריכך בדרך תלך, ישע' מ"ח, י"ז). ג' אחרי שם ביחסת הפעול: IX, 54, ע' 50²³⁻²²: ולו ערפת תואב אן ידכל עליך. (55) שם, 27-26²⁷: פלא (29) פרח אן דכל עלי קלבה. XVIII, 56, כ"ה, ע"ב¹⁸:

(25) בהמשך מקור זה מודפס תמיד בכא אן במלה אחת, כתוצאה מ"רפרומה" של הכתיב, הניכרת גם בכתיב המלית פ=ף (בהחתלת הספר תמיד פי כמלה בפני עצמה).

(26) גם ביטויים פריפוזיציוניים בתפקיד אטריבוטיבי נחשבים למשפטי صفة או نعت: ר' رشيد الشرتوني, مبادئ العربية, ספר רביעי, בירות, 1938, § 564.

(27) בנוסח Heinrich, ע' 71: ולא להא קלב יצבר.

(28) ר' משלי ל', י"ז.

(29) לא משמש כאן (או נכתב בטעות), כנראה, במקום לא לא = נוצץ, זוהיר; הפרשה כולה מחייבת תרגום חדש, כדלהלן: ודע, אחי, כי כל טוב הבא לירך אינו אלא מה' ית' [בזכות תפלת אביך בערך (א) יך נכתב במקום לך אחרי שנתערבבו שתי מלות יחס אלו]. כי גם בני אדם גם שדים יישנו, אך אדוני (אבי) לא יישן מרוב תפלות בערך במשך כל הלילה. ולו ידעת (את ה)גמול שיגיע לך בשל המכתבים שאתה כותבם לנו, לא היית בורר לך עבודה וזלת כתיבת המכתבים. ובייחוד (גדולה וכוותן בגלל) המכתב שהגיע אלינו בידי רב-החובל ואשר בו שלחת לאדוניך (אביך) הודעה לאמר: לכשיגיע שבל אלדולה, קח ממנו את אשר שלחתי לך, עם כל הסוחרים. או (כשקבל את המכתב) האירו פניו מרוב שמחה שנאה בלבו. — מלת השליחה לא אינה הולמת את העניין כלל.

אבלגהא מכאן אן נריר. (57) שם, כ"ו²²: לא תעבדון רב אן סוואי (אל שהוא זולתי³⁰).
 (58) שם, כ"ט, ע"ב³⁻² כיף יא אבני נפס אן לא תכלוקהא כיף תהדמהא. (58a) XIXA,
 שו' 5: ולא יגעל יסאר אן לה ימינה (ולא ישים שמאל שלו ימינו). (59) XXII, קכ"ד⁴¹:
 מדחוך מדאיה אן לא איליהום עדה (היללך תהלל אן ספורות למו) (30a). (59a) שם,
 ע"ב⁴: מא רית ולא שוכראן אן לא שכארית ביה (לא ראיתי אף תהלה שלא נתהללת
 בה?). (59b) שם, שם⁶: מא רית לראבה פום אן לא שכר שוגלך (לא ראיתי עד עתה
 פה שלא הילל פעלך).

ג' אן כחלק של ביטוי מורה על זמן

א' וקת אן: (60) IX, ע' 56¹: וקת אן סאפר כאלי. (61) XVIII, דף כ"ו¹²:
 אסמי אלדי דכר יעקב ווקת אן צרעהו אל מלך.
 ב' מן וקת אן: (62) IV, ע' 81, שו' 4 מלמטה: מן וקת אן קרית אלכתאב.
 (63) IX, ע' 44⁵: מן וקת אן דכלת אלי אלהנד.
 ג' אי וקת אן: (64) VI, ע' 59¹⁰: ואי וקת אן קעדו פרטת אל אמאכן מנכום.
 ד' יום אן: (65) VIII, ע' 24²: אן כאן אלמולא יום אן חאסבני ואסתקר אן
 מסטור בן גראב מא לופאה עאקה (... כי בזמן³¹) שהאדון עשה חשבון אתי, נתברר
 שאין מניעה לפרעון שטר החוב של אבן גראב). (66) IX, ע' 50³⁵: חתי יום אן
 אלנאכודה מאר (= מ.ר.; המו"ל קרא: מחור) אלנאנסאן (= אלי אנסאן) וראק מן אודקא
 (= אצדקא) סידי פתקצא מנה ענך. [אני מתרגם: עד כי, כאשר (ביום ש...) הלך רב
 החובל אל מוכר ספרים, שהוא מידידי אדוני (אבי), שאל אותו הלה בפרוטרוט עלך].
 (67) שם, ע' 54¹: יום אן סאפר כאלי וודענאה פי אלכליג ווצאנא (המו"ל קרא:
 ותאנא) עלי (<אמראתה>³²) (ביום שנסע דודי ונפרדנו ממנו על יד התעלה, ציווה
 אותנו בעניין <אשתו>).

ה' מן יום אן: (68) II, ע' 238, verso⁴⁸: מן יום אן כלית אדכאן אלי
 אליום. (69) VI, ע' 57²⁷: מן יום אן טלענא אלא אלקדס אלי יום תאריכה. (70) XI,
 ע' 96³: מן יום אן וצלח. (71) XIII, ע' 138⁸: מן יום אן טלעת מן מצר³³.

(30) הסופר התכוון לקשר אטריבוטיבי כמו בביטוי שווה-התוכן: אלהים אחרים.

(30a) חייב אני תודה לעורך שהעמידני על טעות בהבנת מקום זה.

(31) נוטה אני להבין יום אן כעין מלת חיבור כאן ולהלן (לפי יומן בדיאלקט הא"י ועוד),
 אף-על-פי שבא אחר-כך וי"ו החיבור, מפני שזה הולם את העניין יותר ומפני שאותה הקונסטרוקציה נמצאת
 בלי כל ספק במס' 67. על וי"ו החיבור בסיפא של משפטי זמן בדיאלקטים ערביים ר', Brockelmann,
Grundriss II, S. 672. אבל כאן ובמס' 66 אפשר להבין יום אן גם כתואר הפועל: באחד הימים
 (יَوْمًا). אם אפשרות זו היא הנכונה, יש להניח שנתערבבו לו לכותב שני הביטויים (תואר הפועל ומלת
 החיבור) השווים בהגייתם, כמו שטועים, למשל, גרמנים רבים בין כתיבי התווית das ומלת החיבור dass.
 (32) השלמה זו הכרחית גם בגלל ההמשך.

(33) לא נתחלתי אלא בדוגמה אחת, מפוקפקת, של אן אחרי שם (לפי ההגדרה דלעיל) שאינה
 נכנסת באחד משלושת הסוגים הנ"ל. בכתיב B של אגרין דוד בן אברהם (ר' רשימת המקורות,
 מס' A XIX), הוצ' סקוז, I, ע' 337, נמצאות המלים: רגם אן (במקום רגם מא, כפי שנודפס בטכסט)
 רגם באלחגארה=סקול יסקל, שמות י"ט י"ג. בכתיב A שממנו הועתק כתיב B, כתוב: =רגם אי(?)

הדוגמאות מסוג ג' לא הובאו כאן אלא משום ספיקא (ר' להלן); כי נקל לראות שהן מסתברות יפה אם מניחים ש-אן כאן היא מלת החיבור אֵן (או, במס' 66, אֵן³); ואם לאו, הרי הן שייכות לסוג ב'. ע"כ נוכח לצמצם את דיוננו לפי שעה בשני הסוגים הראשונים.

מן החומר המובא אפשר להוציא אי-אלה מסקנות בדרך ישירה:
 א' אן נפרדת באה אחרי כל היחסות ולא אחרי יחסת הפעול בלבד.
 ב' אן נפרדת באה אחרי כל מיני אותיות ולא רק אחרי א, ה, ת.
 ג' אן נפרדת אינה באה במקום כל תנוין אלא בצירופים מסוימים בלבד.
 ד' בצירוף ש' שם ותואר באה אן רק בין שני אֵה, אבל לא אחרי התואר.
 שתי המסקנות הראשונות מסלקות לחלוטין את השערות מר ייבין בדבר הגבלת שימוש אן שלנו. לעומת זה מגלות לנו המסקנות ג', ד' הגבלות אחרות חשובות ביותר. בין המקרים הרבים שבהם בא תנוין בערבית הספרותית אנו מוצאים בטכסטים שלנו אך מעטים המראים אן אחרי המלה הבלתי-מיודעת, וכולם שייכים לשני סוגים: שם לפני תואר ושם לפני משפט ^{מס' 44} ^{מס' 54} ^{מס' 55}. יש להעיר שגם הסוגים האלה באים לפעמים בלי אן באותם הטכסטים; אך, ע"כ פנים בחלק מן הטכסטים הארוכים, הדוגמאות שיש בהן אן מרובות יותר. כך, למשל, במכתב הארוך ג-ו, ע' 44—54 (מס' IX) נמצאות שבע דוגמאות לאותם הסוגים עם אן (לעיל מס' 9, 19, 20, 41, 42, 54, 55) ורק שתיים (ע' 46, 48) בלי אן; ואילו מלים בצירוף אחר, שהן ראויות לתנוין בערבית הקלאסית, יש יותר מארבעים ובכולן אין אן.

נמצאנו למדים כי ל-אן נפרדת אחרי שמות עצם תפקידים תחביריים מיוחדים שאינם מזדהים עם תפקיד התנוין. אם כן אין לזהות אתם, כמו שעשה גולדציהר, אן זו עם אן או אן הבאים בטכסטים ערביים-יהודיים לפעמים בסוף מלה כסמית התנוין בכל סוגי שימוש, ובייחוד בשימוש האדורביאלי. מסקנה זו, שהוסקה תחילה מטכסטים אחרים, מתאשרת ביתר תוקף ע"י הטכסט מס' XVIII (עשרת הדברות), הכולל דוגמאות רבות לא רק של אן נפרדת אחרי שם עצם בלתי-מיודע אלא גם של תנוין בצורת ין או אן בסוף מלה. והנה כל המקרים מהמין הראשון ⁽³⁴⁾ שייכים לסוגים דלעיל (ר' לעיל מס' 11—15a, 21—23, 34—36, 50—52, 56—58, 61; ובסה"כ 33 פעם אן נפרדת); ואילו הדוגמאות מן המין השני ⁽³⁵⁾, המרובות עוד יותר, כולן מסוגים אחרים, חוץ משלוש, שבאחת מהן הטעות גלויה ⁽³⁶⁾. בדרך כלל מראה טכסט זה (וכן הטכסט

(34) שונה מזה אן אחרי שם מספר: דף כ"ז¹⁷; עלא אתני עאשר אן טריק. כאן כנראה קונטמיניציה של הצורה אתני עשר עם הצורה תנאשן (ת'נאשן, טנאשן) הרווחת בתוס' ובאלג'יר. כיוון שהמספר נהגה "תנאש" (וכיו"ב) בלבד כשהוא בא לחוד ומוסיף *en* רק כשהוא בא לפני שם הדבר הנמנה (כמו תנעשר בדיאלקט א"י), הרגישו *en* כמלה נפרדת. בדיאלקט של ערביי מרוכו מוסיפים *el* במקרה זה ומחברים הברה זו עם המלה הסמוכה כאילו היא התווית.

(35) כ"ה⁵: שביהאן; שם, ע"ב⁹: באקידן; ¹⁶: בתפצילן; ¹⁸: ראגיבן; ²³: שביהאן; ²⁶: פוואכיתן; כ"ו³: שביהן, אחדן; ¹⁸: שביהאן; ²¹: גאהילן ואעמאן; ²⁴: גאהילן; שם ע"ב⁴: בווגהן; ⁶: ראחמין; ⁸: שאהידן; ¹⁴: כדבאן; ¹⁵: חאנתן; ¹⁶: חקאן, עאוויגאן; ²⁵: באטילן; כ"ז²: חאנתן; ³: חאנתן, כאדבן, באטלן; ²⁶: חאנתן; שם, ע"ב⁴: שייאן; כ"ט³: חאנתן; ⁵: אחדן; ⁶: שייאן; ¹⁸: חקאן; ⁵: חפיצאן; שם, ע"ב²¹: אחדן; ל"ב¹⁴: בשאיין; שם, ע"ב⁴: שאיין; ¹⁵: באקייאן.

(36) ל' ²: בחקאן תאבתא ופרץ אן מפרץ (שוברו בצוד!); ל"א²⁰: זרעאן ליס לך; ל"ב, ע"ב⁸: שאיין ליס לכו.

מס' XXII) הבחנה ברורה בין המלה המיוחדת אן לבין תעתיק פונטי של התנוין ע"י ן או אן בסופי המלים.

האם הוכח אפוא כי אין כל קשר בין אן הבאה כמלה נפרדת אחרי שם בלתי-מיועד ובין התנוין? לא. יש להבדיל בין שאלת זהות התפקיד של אלמנט לשוני מסוים לשאלת זהותו מבחינה הסטורית. מגמתן של השורות הבאות לבסס את ההשערה שאן זו יסודה בתנוין, אלא שבצירופים תחביריים מסוימים הורגש התנוין כמלה מיוחדת, זהותית למלת החיבור אן³⁷. עלינו לבדוק קודם כל אם התנאים להתפתחות כזו היו בנמצא, ואחר-כך להסביר כיצד יכול הדבר לקרות.

ברור שלא היה עולה על דעתו של אדם בקיא בערבית הכתובה לכתוב מלה נפרדת אן במקום התנוין. אם קרה דבר כזה, הרי זו תופעה שיסודה בשמיעה. וכאן יש לשאול אם ליהודי חסר השכלה ערבית ספרותית היתה — בתקופת התהוות אן שלנו — הזדמנות לשמוע את התנוין לעתים תכופות למדי עד שראה להשתמש בו בדברים שכתב הוא בעצמו בערבית באותיות עבריות. קרוב לוודאי שגם האיש הפשוט שמע ערבית קלאסית פחות או יותר בהזדמנויות שונות, כגון בקריאת תרגום ערבי של התורה (תרגומו של סעדיה) בבית-הכנסת, בנאומים פומביים, בהופעות מספרים בציבור; כן קרוב לוודאי שלפחות חלק גדול מן הבקיאים בלשון "הצחה" נמנעו מלהשתמש בשפה "משובשת" (כל"ו עממית) גם בדברם עם אחד העם; והנטייה לחקות לפחות בדברים שבכתב את שפת המשכילים דבר טבעי הוא לחסרי ידיעת הערבית הצחה. ואולם אין מן הנמנע שגם בדיבור העממי של המאות הראשונות להגירה נשמר התנוין עדיין לפחות שמירה חלקית, כלומר שנעלם בהדרגה ולא "בהעלם אחד". בידוע שהתנוין נשמר עד היום בדיאלקטים בדויים מסוימים, ואף בדיאלקטים אחרים נשארו שרידים ממנו עד זמננו³⁸. ובלי-ספק היו גם צורות מעבר בין השפה הצחה לגמרי של קפדני המשכילים ובין שפת השכבות התחתונות של העם, לאחר שנעלם התנוין לחלוטין מזו האחרונה.

בדיבור הערבי, בין בדיבור הצח (וקריאת דברי ספרות) בין בדיבור הבדוי של זמננו משמיימים את התנוין בסוף כל קבוצת מלים הנאמרת בנשימה אחת (ב-وقف)³⁹. לפיכך נשמע התנוין בעיקר כשבא אחריו ביטוי קשור קשר אמיץ אל השם בעל התנוין. הנה הביטויים האטריבוטיביים כגון תואר או משפטי-זיקה הם מהדבוקים ביותר בשמות בלתי-מיועדים. על-כן מהווים הצירופים של שם ותואר ושם ומשפט ^{صفة} חלק גדול מן המקרים, שבהם נמצא תנוין בסיפורי הבדויים (ביתר דיוק: הבדויים-למצחה) שאספם א. זוצין בסוף ספרו⁴⁰. בסיפור הארוך שבהם (מס' 110) נמצאים 11 (2+9) מקרים של תנוין מן הסוגים הנ"ל ורק 5 אחרים⁴¹. וגם כאן בא התנוין, בצירופים של שם ותואר,

37 אין מן הצורך להבדיל כאן בין אן ו־אן, כיון שבלשון העממית נתמזגו שני אלה לגמרי.

38 ר' Th. Noeldeke, *Beitrag zur Sem. Sprachwissenschaft*, S. 6 Anm. מקום זה כבר הביאו גולדציג, במקום הנ"ל, בקשר אל הסיום ן, אן בטכסטים עבריים.

39 ר' W. H. T. Gairdner, *The Phonetics of Arabic*, Oxford, 1925, p. 78.

40 ר' A. Socin, *Diwan aus Centralarabien*.

41 אביא כאן את המקומות, לפי מספרי הפסקאות שרשם זוצין, מתוך דילוג על החרוזים שבהם יש השפעה גם למשקל. מטעמים טכניים אני נותן כאן טרנסקריפציה עברית של הקונסוננטים בלבד במקום הטרנסקריפציה הלטינית המסובכת של זוצין. I שם ותואר: (פיסקה 2: ועלן שירי (פעמיים);

תמיד רק בסוף השם אבל לא בסוף התואר. ואף כשצירוף זה בא ביחסת הפעול, אין תמורה לתנוין של התואר ב-a מוארכת כדרוש בדיבור ערבי צח בשעת הפסקת הדיבור (وقف).

עוד מבחינה אחרת יש לנו ללמוד לענייננו מן הטכסטים שנרשמו מפי בדוים. אין בטכסטים אלה הבחנה בין היחסות; היום in- או en- משמש בלי הבדל לכל הצירופים הדקדוקיים שבהם נשמר התנוין. כמובן גם בערבית-יהודית לא יכול התנוין להתפתח למלה מיוחדת, כל זמן שנשמע בשלוש תנועות שונות בעלות פונקציות דקדוקיות נבדלות; תהליך כזה מתקבל על הדעת רק לאחר שהתחילו לבטא את התנוין באופן שווה בכל המקרים⁴². שתי נקודות ההשוואה עם לשון הבדוים מראות שאולי יותר רצוי לחפש את שורש התופעה הנדונה כאן בדיבור העממי מאשר בדיבור הצח. כמובן אין לחשוב על השפעה מכרעת של שפת הבדוים דווקא, אלא על שלב התפתחות קדום למדי בדיבור הערבי העירוני או הכפרי, שהיה מקביל מבחינות אחדות לשלב התפתחות הרווח עוד בזמן האחרון אצל שבטים בדוים.

יש להסביר עוד את התהוות האל"ף של אן. וודאי אין כל טעם לחשוב על שינוי פונטי בדרך הכנסת אל"ף לפני תנועת התנוין, עוד קודם שזה הורגש כמלה נפרדת⁴³. אף-על-פי-כן אין קושי בהנחה שהתנוין התפתח למלה אן מפני שרגילים היו להעלים האל"ף — במבטא — בין שתי מלים מבוטאות בנשימה אחת ולטשטוש התחומין בין מלים כאלה.

הוכחה בולטת ומתמיהה לעובדה זו, הידועה מכמה דיאלקטים⁴⁴ אנו מוצאים באחת האגרות הכלולות בקובץ גוטהייף-וורל, שבה כתוב: ה' תנצאף, ה' תיאם (אחר-כך: ה' תיאם), בארבע תנצאף — במקום: כמסה אנצאף, תלאתה אנצאף, כמסה איאם, בארבעה אנצאף⁴⁵. דוגמאות מאלפות עוד יותר לענייננו הן שתי מלות-החיבור למ"ן = למ"א אן (שכיה בדיאלקטים שונים ובספרות ערבית-יהודית) ו-י"ומן = יום אן (בייחוד בדיאלקט פלחי ארץ-ישראל) במובן "כאשר". מי שביטא: למ"ן, יומן וידע שאלו הן צירופי שתי מלים: למ"א אן, יום אן, עלול היה לחשוב גם מלים

6: שד"ן מתין; 7: פארסן ואחד; 16: פי אמרן עצים; 18: ואמורן צעאב; 19: סיפן מסלול; שם: גי'צן שדיד; 20: פי אמרן עזים (sic). II שם ומשפט זיקה; 9: ענד עבדן אסמהו מסעוד; 12: אמואלן לא תנעאד ולא תנחצא. III מקרים אחרים: 1: חבן וכראמן; 6: ג'ואדן ועדה (פעמיים); 9: צמאטל (במקום צמאטן) לפרס; 20: מר (=מן) רג'מן מן אלח'גר.

42) אך כנגד זה יש לשקול שגם במקרה דומה של הפיכת סיום עתיק למלה נפרדת מתוך אי הבנה נתקבל סיום יחסה מסיימת לשימוש בכל היחסות: בטכסט XVIII וכי"ב בא "אלה הוא" במקום 44: אלה הוא אילה אבאינא (ה' אלהי אבותינו) — כ"ה⁴³; אלה הוא רבן (ה' אלהיך) — כ"ט⁴⁴ ועוד; לאלה הוא רבן — כ"ו⁴⁵ ועוד. — קשה לקבוע כיצד ביטאו אן שלנו. בטכסט הנ"ל (שכולו מנוקד) הניקוד הוא אן או אן, ואין אנו יודעים אם זה ניקוד מסורתי או שרירותי. גם מלת התנאי אן (= אם בעברית) מנוקדת שם פעם בקמץ פעם בפתח (למשל כ"ה, ע"ב⁴⁴; כ"ט, ע"ב⁴⁵).

43) אבל אפשר שאחרי התהוות המלה הנפרדת היו מבטאים אותה לפעמים גם באל"ף ממש. בדוגמה מס' 59, הלוקחה משיר בנוי על משקל ב' תנועות ויתד, ד' תנועות ויתד וב' תנועות, אין לכלכל את המשקל אחרת. אך אין זו עדות מספיקה.

44) ר' Marcel ; 71-70, Gairdner ; Brockelmann, Grundriss I, S. 45, ע' 71-70.

Cohen, *Le parler arabe des Juifs d'Alger*, Paris, 1911, pp. 350 sqq.

45) שם, ע' 138 ; 139 ; 142-13 ; 144-13 ; ר' שם, ע' 138, הערה 13.

בעלות תנוין כגון: אחדן, ביתן לצירופים של: אחד אן, בית אן, אחרי שאבדה הבנת תפקידו המיוחד של התנוין.

על המלה יומן כדאי להתעכב במקצת, כי ביכלתה להצעינו צעד חשוב קדימה. המלה נמצאת כמה פעמים בחומר שלנו בצורת: יום אן (ר' מס' 65—71), ובאותו המובן גם: וקת אן (ר' מס' 60—64), הנפגשת גם בערבית ספרותית (46). יום אן אינו נמצא בלשון הקלאסית, עד-כמה שידוע לי. הרגיל בה הוא יום בלבד עם משפט פעלי אחריו; ואם הוסיפו אחרי תואר הזמן אן, הרי זה בוודאי לפי האנלוגיה של *قبل أن*, *بعد أن*, *إلى أن* (וכדומה 47). המלה יום נסמכת למשפט המתחיל ב-*أن* שהוא בא, לפי תפיסת המדקדקים הערבים, במקום המקור: יום *أن* *قال* = יום *قوله* = ביום אָמַר. אולם אפשר לפרש יומן גם פירוש אחר: כשם-עצם שבסופו תנוין, מלווה משפט זיקה (صفة). יומא (48) *قال* = ביום שאמר (בו). אמנם חסר כינוי חוזר (גא) במשפט הזיקה, אבל דבר זה רגיל אחרי תארי זמן גם בערבית עתיקה וצחה (49).

עד-כמה יש מקום להיסוסים בין שני הפירושים, תוכיח העובדה שערבי ארצישראלי לא-משכיל אשר רשם בשביל א. ליטמן (50) חרוזים עממיים באותיות ערביות, כתב יום *تطلع* (= בצאתך); שני לדיקה (51) העיר על-כך שהוא רואה בצורה זו יום אן; ושפ. קאהלה (52) נוטה להסכים לדעה זו בדבר יומן סתם, אבל לראות תנוין ביחסת הקניין בצירוף: *מן יומן מא ראות בנתי* (= מאז הלכה לה בתי) וכיו"ב (53).

לא יפלא איפוא אם שתי הקונסטרוקציות האלה, שלא היה ביניהן כל הבדל במבטא, נתמזגו במוחו של היהודי הפשוט הכותב ערבית באותיות עבריות בלשון וכתב עממיים, בזמן שהתנוין עדיין נשמע, אבל כבר חדל להיות חי חיים של ממש בדיבור העם ותפקידו לא הובן עוד כראוי. ומכיוון שהביטויים: יום אן, וקת אן שכיחים למדי (באגרת אחת אצל ג—ו ארבע דוגמאות), יכלו להשפיע גם על ביטויים אחרים. אנו יכולים לדמות בנפשנו את התהליך בקירוב כדלקמן.

יום אן, וקת אן נשמעו בדיבור כ-יומן, וקתן; הרכבתן משתי מלים לא היתה ניכרת. סופן של המלים המורכבות האלה היה שווה לגמרי לסופן של המלים שנשמעו עדיין בסיום תנוין, ואשר חלק לא-קטן מהן היו משפטי זיקה. דבר קרוב מאוד היה לתפוס ביטוי מעין יומן וצלת על-פי היקש: מא *ען* אצבת (מא²).

(46) ר' W. Wright, *Arabic Grammar* II³, p. 220 C.

(47) גם בצירופים העתיקים *لا أن*, *حتى أن*, *وقت أن* המלה *أن* היא בעצם מיותרת.

(48) העובדה שתנועת המ"ם של יומן בארץ-ישראל היא *i*, אינה מוכיחה ולא כלום לסתירת הנחה זו, כיוון שכל תנוין אצל הברודים = *en*, *in* (במקום שיש *an*, הרי זו השפעת הערבית הספרותית) וגם מלת החיבור *أن* הפכה *in*.

(49) ר' Noeldeke, *Zur Grammatik des class. Arabisch*, S. 97. השקפתו השונה של Reckendorf, *Arab. Syntax*, S. 379 על התהוות צירוף זה אינה משנה ולא כלום מבחינת בעייתנו.

(50) ר' E. Littmann, *Neuarabische Volkspoesie*, Berlin, 1902, S. 45; 128-129.

(51) ר' Beitrage, S. 6, Anm.

(52) ר' H. Schmidt, P. Kahle, *Volkserzaehlungen aus Palaestina* I, S. 83.

(53) נימוקי בוודאי שהמלה *אן* כאן מיותרת, כיון שהמלה מא ממלאת אותה התפקיד. אך מסתבר יותר ש-*מא* זו נוספה אחרי ש-*in* חללה להיות מורגשת כמלה מיוחדת בעלת תפקיד תחבירי משלה, מחמת הצטרפותה לסוף המלה: יום.

אֲמִיטָה=הון שרכשתי), ובכן במובן: ביום אשר הגעתי; הנחה לגיטימית בהחלט. אפשר שתפיסה זו עדיין לא כללה מתחילה את המחשבה על הנו"ן עם התנועה הקודמת לה כעל יסוד המציין את הזיקה. אך הנה מי שהרגיש כאמור למעלה מצא בדברים כתובים בידי אחרים, אולי בני סמכא יותר ממנו, את הכתיב יום אן, וקת אן. הוא לא ראה בכתיב זה תפיסה תחבירית שונה משלו אלא השלמת תפישתו הוא: הסיום של יומן הוא בעצם מלה מיוחדת, ואם כן היא מלה המורה על הזיקה. ואם כן יש לכתוב אן כמלה נפרדת, ולא ין בסוף שם-עצם, בכל מקרה שנו"ן מעין זו קודמת למשפט זיקה, כגון: מאל אן אצבת (54).

בלי ספק היו גורמים מסייעים להתפתחות זו, ואולי הגורמים האלה כשהם לעצמם מספיקים לבאר את התופעה. אותם היהודים ששמרו אמונים לשון הארמית ליד הדיבור הערבי—ומספרם היה גדול במאות שלאחר הכיבוש המסלמי, בייחוד בעראק (55)—היו רגילים להשתמש בכינוי זוקק גם אחרי שם בלתי-מיוחד בשפתם המורשתית וממילא היו נוטים לחפש מעין זה גם בערבית. על-כן היו הם עלולים ביותר לחשוב את התנוין למלה מיוחדת בעלת תפקיד זה. וכיוון שבארמית משמשת אותה המלה "ד" גם כינוי זוקק גם מלת חיבור (56) לאותם מיני המשפטים שבראשם נוהג לבוא אָן או אֵן בערבית, עלול היה להתחלף להם an של התנוין במלות הנ"ל.

אולי יטען מישהו: התפתחות כזאת של אֵן לכינוי זוקק יכלה לבוא גם בלי השפעת התנוין. נגד זה יש לומר כי קשה להניח שהתפתחות מעין זו היתה מצטמצמת במשפטי זיקה הבאים אחרי שמות בלתי-מיוחדים דווקא. דרך ההשתלשלות הטבעית במקומות שהורגש הצורך בכינוי זוקק גם לגבי משפטים ממין זה, היא הרחבת תחומי השימוש של הכינוי הזוקק הבא אחרי שם מיוחד (אל-די > א-לי). בדרך זו הלכו דיאלקטים שונים (57), אם כי הקונסטרוקציה בלי כינוי זוקק נשארה בתקפה גם היא. ואשר לביטויי זמן מורכבים ב-אן, הרי קו ההתפתחות הכללי בדיאלקטים הוא נסיגת אן בפני א-לי או מא.

כל זה נוגע רק ל-אן לפני משפט זיקה. אשר ל-אן לפני תואר, יש לשער שתפישתה וכתובתה כמלה נפרדת באה רק בעקבות התהליך הנ"ל (58). הצירוף של שם בלתי-מיוחד ותואר הוא הצירוף המצוי ביותר שיש בו תנוין בקשר הדוק למה שאחריו. הערך הסינטקטי של תואר המלווה שם ושל משפט זיקה הוא שווה: איש שכור ויגבר עברו יין (59) נמצאים בהקבלה גמורה. גם המדקדקים הערבים מציינים שני אלה באותם

(54) כמובן קיימת גם האפשרות שכבר בשמיעה, בלי השפעת הכתיב, התחילו לתפוס אן כאלמנט

מורה על זיקה, ואחר-כך כמלה בפני עצמה.

(55) ר', למשל, דברי אל-מסעודי (מת 956) על לשון התרגום אצל יהודי עראק,

בספרו כתאב אל-תנביה ואל-אשראף, קאהרה, 1938, ע' 69; וכן Mann, Texts, I, p. 554.

(56) כפי שמטעים נילדיקה בספרו Kurzgefasste syrische Grammatik, § 357 אין לתחום

תחומים חמורים בין שני מיני המשפטים המתחילים ב-7. הוא קורא למין השני: conjuncional Re-

lativsaetze.

(57) ר', למשל, Cohen; L. Bauer, Das Palaestinische Arabisch³, S. 76, כנ"ל,

ע' 349; גם הטכסט XX, ע' 17; 19.

(58) אולי. לא מקרה הוא שבכתיב יפת בן עלי מצא מרגליות אן לא-קלאסית רק

אחרי משפט זיקה.

(59) ר' ירמ' כ"ג, ט'.